

Tema smrti u proznim djelima Jana Wolkersa

Bednjanec, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:937671>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za germanistiku - Katedra za nederlandistiku

Tema smrti u proznim djelima Jana Wolkersa

Diplomski rad
15 ECTS

Napisala:
Dora Bednjanec

Mentorica:
Milka Car-Prijić, dr. sc.
Komentorica:
Gioia-Ana Ulrich Knežević

U Zagrebu, 13. 9. 2020.

Sadržaj

0. Uvod.....	3
1. Biografija Jana Wolkersa.....	4
1.1. Mladost.....	5
1.2. Smrt u životu Jana Wolkersa.....	7
1.3. Žene u životu Jana Wolkersa.....	8
1.4. Posljednje razdoblje života.....	9
2. Jan Wolkers kao autor.....	10
2.1. Književna kritika.....	10
2.2. Stil pisanja.....	11
2.3. U duhu šezdesetih.....	12
2.4. Od vlastite prošlosti do općeljudskih pitanja.....	12
2.5. Filmske adaptacije.....	13
3. Tema smrti u Wolkersovim djelima.....	16
3.1. Opsjednutost smrću.....	18
3.2. <i>Kort Amerikaans</i>	19
3.3. Bratova smrt.....	21
3.4. <i>Terug naar Oegstgeest</i>	22
3.5. <i>Horrible Tango</i>	24
3.6. Smrt djeteta u <i>Een roos van vlees</i>	25
3.7. <i>Turks Fruit</i>	27
3.8. <i>De walgvogel</i>	29
3.9. Smrt oca i majke.....	31
5. Zaključak.....	32
6. Literatura.....	34

Sažetak:

Jan Wolkers jedan je od najpoznatijih i najčitanijih nizozemskih pisaca. Ostavio je dubok trag u nizozemskoj književnosti, ali i društvu, s obzirom na stil pisanja koji je uvijek bio malo ispred svoga vremena. Neposredan i kontroverzan, teško je ostavljao ikoga ravnodušnim. Iza sebe je ostavio bogat opus, mahom romana i pripovijetki, od kojih se mnoge temelje na njegovom osobnom životu i doživljaju svijeta i time čitatelju otvaraju prozor u dušu samog autora. Stoga je prvi dio rada *Tema smrti u proznim djelima Jana Wolkersa* fokusiran na njegov osebujni privatni život, pri čemu sam se najviše usredotočila na tragične događaje koji su mu kasnije poslužili kao inspiracija za neka od djela, a neki od tih događaja protezat će se kao motiv i kroz više različitih romana ili pripovijetki, o čemu će biti više riječi u drugom dijelu ovog rada, u kojem se bavim stilskim odlikama djela Jana Wolkersa. Treći dio ovog rada ujedno je i naslovna tema pa u njemu govorim o temi smrti u Wolkersovim djelima prvenstveno na primjeru njegovih najpoznatijih i najuspješnijih romana. Jan Wolkers o smrti pripovijeda na sebi svojstven način, realno i iskreno, često uz dozu crnog humora.

Ključne riječi: Wolkers, proza, smrt, realizam, egzistencijalizam

0. Uvod

Jan Wolkers jedan je od najčitanijih i najutjecajnijih nizozemskih pisaca uopće. Iskren i kontroverzan, svojim stilom pisanja unio je pomutnju u nizozemsko društvo šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća i ostavio dubok trag u nizozemskoj književnosti. Svoj umjetnički put započeo je kao kipar, kasnije i slikar, a prvu pripovijetku objavio je 1961., u dobi od 36 godina. Bio je snažna ličnost, a njegov buran privatni život, kojeg su obilježile brojne žene i tragedije, može se iščitati iz njegovih romana. Jedna od najvažnijih karakteristika njegovog stila je isprepletenost vlastitog života i likova i radnji u njegovim djelima: “Kada bismo događaje iz života Wolkersovih *alter ega* iz romana i pripovijedaka kronološki poredali - od najranije mladosti u *Terug naar Oegstgeest (Povratak u Oegstgeest)*, adolescencije u *Kort Amerikaans (Vojnička frizura)*, prvog braka u *Een roos van vlees (Ruža od mesa)* i drugog u *Turks fruit (Rahatlukum)* - imali bismo u rukama autobiografiju” (Blom 2017:21)¹. Gotovo da bismo mogli reći da su mu život i djela jedno, iako se radi o fikciji, pa je katkada teško procijeniti što je istina, a što pišćeva mašta, ali upravo je to temeljno obilježje Wolkersova stvaralaštva. Pisao je o životu u svim njegovim aspektima, o obitelji, o ljubavi i seksu, o propadanju i smrti. U svome radu odlučila sam se fokusirati na potonje. Umjetnost je terapija i žalovanje te način nošenja s životnim tragedijama, pa i potraga za odgovorima na vječna egzistencijalna pitanja. Wolkersov brat Gerrit umro je mlad i njegova smrt je bila neočekivana te je ona ostavila ožiljak na Wolkersu i natjerala ga da se relativno rano suoči s pitanjima prolaznosti (i besmisla) života kao i potaknula sumnje u božje postojanje. Smrt je stoga sveprisutan motiv u njegovom umjetničkom izričaju, kako likovnom, tako kasnije i literarnom. Ono što me najviše zaintrigiralo je Wolkersov iskren pristup ‘teškim’ temama koje ponekad imaju tendenciju biti tabuizirane ili romantizirane. Ideja je pročitati Wolkersova najznačajnija djela i odrediti ulogu smrti u njima. Prvi dio rada je posvećen Wolkersu u biografskom i stvaralačkom smislu. Iako vrlo popularan u Nizozemskoj, o Wolkersu se kod nas malo zna. Stoga ću dosta prostora posvetiti njegovom osobnom životu.

U središnjem dijelu rada fokusirat ću se na temu smrti u Wolkersovim djelima te

¹ “Als je de gebeurtenissen uit het leven van Wolkers’ alter ego’s uit zijn romans en verhalen op chronologische volgorde zou zetten – van de vroegste jeugd in *Terug naar Oegstgeest*, de adolescentie in *Kort Amerikaans*, het eerste huwelijk in *Een roos van vlees* en het tweede in *Turks fruit* – dan houd je een twee vuisten dikke verbeelde autobiografie in handen.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

analizirati kako motiv smrti utječe na razvoj radnje u romanima, na koji način se o njoj piše te koliko su autorova iskustva utjecala na opise smrti u romanima. Korpus tvore njegovi najpoznatiji raniji romani: *Kort Amerikaans (Vojnička frizura, 1962.)*, *Een roos van vlees (Ruža od mesa, 1963.)*, *Terug naar Oegstgeest (Povratak u Oegstgeest, 1965.)*, *Turks fruit (Rahatlokum, 1969.)*, *De walgvogel (Ptica dodo, 1974.)* i *De doodshoofdvliinder (Noćni leptir mrtvačka glava, 1979.)*. Od velike pomoći u teorijskom smislu, što se tiče prikaza smrti u Wolkersovim dijelima, je zbornik radova Adriane Teodorescu *Death Representations in Literature - Forms and Theories*². Važan dio mojeg rada tvore vlastiti prijevodi odlomaka iz Wolkersovih romana, što je, uz fascinaciju sirovim pa i duhovitim prikazima ‘teških’ tema, jedan od motiva odabira teme. Odlučila sam se okušati i u prevođenju, uz iznimku romana *Turks fruit (Rahatlokum)*, koji je ujedno jedini Wolkersov roman preveden na hrvatski jezik pa sam za potrebe ovog rada koristila njegovo hrvatsko izdanje³.

1. Biografija Jana Wolkersa

O životu Jana Wolkersa zna se mnogo. Osim što se brojne epizode iz njegova života mogu iščitati iz njegovih romana, vodio je i dnevnike, skupljao pisma, dokumente i fotografije te je time stvorio svojevrsan arhiv vlastitog života. Osam dnevnika iz razdoblja kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih objavljeno je u godinama neposredno prije i nakon njegove smrti. Osim toga, 2016. godine je objavljena biografija pod nazivom *Het litteken van de dood: de biografie van Jan Wolkers*⁴. Naslov se temelji na ožiljku koji je Wolkers imao na licu, zaradio ga je kao malo dijete, a kasnije je bio jedva vidljiv, i strahu od smrti koji je uz njega vezao. Biografiju je napisao Onno Blom, Wolkersov biograf koji je s njim proveo mnogo vremena sve do njegove smrti, a imao je pristup ranije spomenutom privatnom arhivu. Do biografije, nažalost, nisam uspjela doći jer još nije javno dostupna putem interneta, ali je dostupan njen uvod i brojni fragmenti. I sâm Wolkers često je istupao u

² Teodorescu, Adriana. (2015.), ‘Is literature a slap in the face of death?’. U *Death Representations in Literature*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 1-5.

³ Wolkers, J. (2013.), *Rahatlokum*. Prev. G. Ulrich. Zagreb: AGM.

⁴ *Ožiljak smrti: biografija Jana Wolkersa* (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

medijima, bio je snažna ličnost i nije se libio dati svoje mišljenje o aktualnim političkim ili pak velikim životnim pitanjima.

1.1. Mladost

Jan Wolkers rođen je 1925. godine u Oegstgeestu, malom mjestu pored Leidena, kao treće dijete u obitelji od njih jedanaestoro. Odrastao je u religioznoj, kalvinističkoj obitelji u kojoj je njegov otac svakog dana čitao citate iz Biblije. “U domu Wolkersovih vladala je Biblija. Otac je triput dnevno čitao dijelove Starog i Novog zavjeta dovoljno glasno da su u njima mogli uživati i susjedi slušajući kroza zid” (Van den Berg, 2019.)⁵. Odrastanje u takvom okruženju svakako je utjecalo na njegov kasniji život, kao i na njegov rad i “[...] možda je upravo zato toliko često i otvoreno pisao o seksu i smrti” (ibid.)⁶ u potrazi za onim što je sâm nazivao istinom. Osim toga, u intervjuu s Hella Haasse je rekao kako nikad ne bi bio toliko zainteresiran za pisanu riječ, da njegova obitelj nije bila toliko religijski orijentirana (usp. Salverda i Staal 1996:7)⁷.

Slika 1: Obitelj Wolkers, 1932.⁸

⁵ “In huize Wolkers regeerde de Bijbel. Vader Wolkers las drie maal per dag met luide stem een gedeelte uit het Oude of Nieuwe testament voor, op een dusdanige manier dat de burenen er dwars door de muur van konden meegenieten.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://voertaal.nu/de-dood-sex-en-de-bijbel-jan-wolkers-een-nationaal-brok-levenslust/>

⁶ “[...] en misschien is het daarom wel dat Jan Wolkers er op stond altijd onverbloemd te schrijven over sex en de dood.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://voertaal.nu/de-dood-sex-en-de-bijbel-jan-wolkers-een-nationaal-brok-levenslust/>

⁷ Opširan intervju koji je Hella Haasse, jedna od najvažnijih suvremenih nizozemskih spisateljica, vodila s Janom Wolkersom objavljen je u knjizi *Tijd bestaat niet. Leven en werk van Jan Wolkers* Murka Salverde i Erne Staal i donosi vrlo zanimljiv uvid u Wolkersova razmišljanja i privatni život.

https://www.dbnl.org/tekst/salv007tjld01_01/salv007tjld01_01_0001.php

⁸<https://www.trouw.nl/nieuws/elf-jaar-na-zijn-dood-is-er-een-plek-voor-jan-wolkers-nalatenschap~b925612e/>

Svakodnevno čitanje ulomaka iz Biblije polučilo je rezultate iako će, s druge strane, Wolkers rano početi propitkivati svoju vjeru i naposljetku potpuno raskrstiti s Bogom, što će posljedično poljuljati njegov odnos s ocem.

Od malena je pokazivao kreativnost, a još je u školi bio zainteresiran za pisanje i crtanje, iako je stvari radio na svoj način. “Bio sam vrlo tvrdoglav oko toga, činio sam sve na svoj način. Kad smo morali crtati te dosadne krajolike s glatkim travnjakom, precizno unutar linija, sjedio sam s vrhom jezika među zubima i grubo iscrtavao vlati trave. ‘Trava raste ravno prema gore!’ - rekao sam kad mi je učitelj nešto oko toga prigovorio” (Wolkers, u: Salverda i Staal 1996:7)⁹. Iako relativno siromašna, Wolkersova obitelj imala je kolekciju knjiga pa je mladi Jan mogao proučavati što ga je zanimalo. Uvijek je išao svojim putem i nije dobro podnosio autoritete te je rano napustio školu. U to vrijeme osjećao se pomalo izgubljenim, a tako je, prema vlastitom priznanju, i izgledao.

“Izgledao sam vrlo neobično, u to sam vrijeme imao jako dugu kosu i nosio sam prave *trifrtaljne* hlače do malo ispod koljena (ne kao svi drugi do pola lista), a u košu za smeće bogatih ljudi pronašao sam pregršt leptir mašni, malo požutjelih. Te sam kravate oprao kod kuće, a onda sam ih nosio” (ibid.:8)¹⁰.

Radio je sporedne poslove, a jedan od prvih bio je u laboratoriju na Sveučilištu u Leidenu gdje je radio sa životinjama. Jedno vrijeme je čak htio postati biologom. I kasnije će Wolkers biti veliki ljubitelj životinja i borac za njihova prava, a ta tematika protezat će se, baš kao i mnoge druge epizode iz njegovog života, i u njegovom literarnom opusu. U doba preseljenja u Leiden počeo je crtati, najprije mrtve prirode, a slušao je neke kolegije na likovnoj akademiji te ga je sve više počela zanimati umjetnost. Svoj umjetnički put je započeo kao slikar, a kasnije i kipar. Navodno je njegovo prvo umjetničko djelo bilo goruće sunce nacrtano crnom tintom, crtež koji je napravio nakon smrti brata. I “njegove prve slike, između ostalog mrtva priroda s

⁹ “Als we van die saaie landschapjes moesten tekenen, met zo'n glad gazon, precies binnen de lijntjes! dan zat ik, met mijn tongpunt tussen mijn tanden, grassprietten te krassen. ‘Gras groeit recht omhoog!’ zei ik, toen de onderwijzer er wat van zei.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/salv007tjtd01_01/salv007tjtd01_01_0001.php

¹⁰ “Ik zag er ook heel extreem uit, had voor die tijd erg lang haar, droeg een échte plusfour-broek tot vlak onder de knie (en niet zoals iedereen toen tot halverwege de kuit). En in een vuilnisbak van rijke mensen had ik een handvol vlinderdasjes gevonden, een beetje vergeeld. Die dasjes heb ik thuis gewassen, en die had ik dan om.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/salv007tjtd01_01/salv007tjtd01_01_0001.php

lubanjama, bile su inspirirane smrću” (*Wolkers leefde om de dood te verpulveren*, 2017.)¹¹. Likovno obrazovanje nastavio je u Haagu, potom u Amsterdamu, gdje je učio od poznatih nizozemskih umjetnika. Mnoge od njegovih slika bile su inspirirane vlastitim životom, baš kao što će kasnije to biti slučaj i s njegovim romanima i pripovijetkama. Ipak, bio je nešto poznatiji kao kipar, nego kao slikar, tj. više se fokusirao na kiparstvo i to prvo u glini, a zatim i u bronci.

1.2. Smrt u životu Jana Wolkersa

Smrt će svakako biti česta i važna tema Wolkersovog literarnog stvaralaštva, a mnogo je temeljeno na stvarnom životu. Čini se kako su ključnu ulogu odigrale dvije smrti s kojima se Wolkers suočio u mladosti, smrt brata i, nešto kasnije, smrt njegove kćeri.

Wolkersov najstariji brat Gerrit umro je 1944. godine od difterije u dobi od samo 22 godine. Njegova smrt bila je iznenadna i neočekivana. Wolkersu je tada bilo tek 18 godina i to je bila prva smrt koja će ga ozbiljnije obilježiti. Nakon smrti brata nosio se s osjećajem krivnje, ali i sve većim gubitkom vjere u Boga. Bratova smrt i (ne)vjera u Boga bit će kasnije česti motivi u Wolkersovim romanima, posebno onima iz ranijeg perioda, odnosno iz šezdesetih godina prošlog stoljeća. ‘Nekoliko mjeseci kasnije obitelj Wolkers pogodila je još jedna smrt, najmlađa sestra Beatrix preminula je, također od posljedica difterije. Zanimljivo je da Jan u svojim kasnijim romanima nikada nije obraćao pozornost na ovu smrt’ (Van den Berg, 2019.)¹². Spomenut će je ipak u *De doodshoofdvliinder (Noćni leptir mrtvačka glava)*, ali samo kratko jer je ovdje, uz očevu smrt kao središnju temu romana, veći naglasak na bratu.

Druga tragedija koja ga je zadesila je smrt kćeri godine 1951. Imala je samo dvije godine i bio je to nesretan slučaj. Wolkers o tom događaju nije govorio u javnosti sve dok nije objavljen njegov drugi roman *Een roos van vlees (Ruža od mesa, 1963.)*. Taj se roman intenzivno bavi temom smrti i opisuje okolnosti toga tragičnog događaja. Smrt kćeri će naposljetku, unatoč rođenju trećeg sina, dovesti do raspada Wolkersovog prvog braka te će ga obilježiti za cijeli život, o čemu svjedoči citat iz

¹¹ “Ook zijn vroege schilderijen, waaronder stillevens met schedels, zijn geïnspireerd op de dood” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2017/10/wolkers-leefde-om-de-dood-te-verpulveren>

¹² “Een paar maanden later werd het gezin Wolkers wéér getroffen door een sterfgeval, toen het jongste zusje Beatrix overleed, ook ten gevolge van difterie. Merkwaardig genoeg heeft Jan in zijn latere romans nooit aandacht aan deze dood geschonken.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://voertaal.nu/de-dood-sex-en-de-bijbel-jan-wolkers-een-nationaal-brok-levenslust/>

njegova dnevnika iz kojeg je vidljivo da je i godinama kasnije, kad su se njegovi sinovi blizanci tek bili rodili (1981.) ponovno proživljavao tu traumu: “U pauzama između pisanja dajem dječacima piti”, zapisao je. “Malo šetam s njima i pjevam im o malom divu ili školjkicama, rozim školjkicama u pijesku. Često mi dolaze suze na oči dok tako s njima šecem jer tada mislim na svoju mrtvu kćer zbog koje se svakog dana pitam kako je moguće da smo je pustili da umre sama. To će me progoniti zauvijek.” (Wolkers, u: Blom 2016.)¹³.

1.3. Žene u životu Jana Wolkersa

Wolkersov odnos prema ženama je posebna tema, no nije primarna tema rada pa ću je samo nakratko prikazati. On je “djelomično gradio svoje romane na životima ‘svojih’ žena. One su bile pokretač njegove umjetnosti” (Etty 2017)¹⁴. Ženio se tri puta, a prvi put se oženio vrlo mlad. Bile su mu 22 godine i s prvom ženom Mariom de Roo imao je troje djece, od kojih je kćer Eva umrla 1951. Godine 1956. upoznao je svoju drugu ženu. Od trenutka kada je upoznao Annemarie, shvatio je da je njegov prvi brak definitivno gotov, iako su još neko vrijeme živjeli zajedno u istoj kući, samo u različitim dijelovima (usp. Blom 2010.). Vjenčali su se dvije godine kasnije, ali se Annemarie u braku počela osjećati zatočenom. Wolkersov drugi brak nije dugo potrajao, rastali su se 1960., navodno nakon što ju je ošamario nasred ulice. Otišla je majci u Leeuwarden i nikad se nije vratila. Wolkersa je taj prekid jako pogodio, bio je povrijeđen i tužan, a kasnije mu je poslužio kao inspiracija za vjerojatno najpoznatiji roman *Turks fruit (Rahatlokum, 1969.)*. Godine 1962., nedugo nakon razvoda od druge žene, upoznao je Karinu Gnirrep, s kojom će ostati do kraja života. Usprkos tome, i uz njenu svijest o tome, ona neće biti posljednja žena u njegovom životu. Njegov veliki seksualni apetit, kao i sklonost prema puno mlađim ženama, vidljiv je u njegovim romanima i ujedno je tema koja je izazvala najviše kontroverzi u javnosti. U trenutku kad su se upoznali, Karina je imala samo šesnaest godina. Dolazila je iz komunističke obitelji, oba roditelja bili su članovi pokreta otpora za okupacije. Tako je Wolkers, iako oduvijek zainteresiran za politiku, s njom upoznao aktivizam i često

¹³ S nizozemskog prevela Dora Bednjanec. Pristup ovoj internetskoj stranici nažalost više nije moguć, već zahtjeva pretplatu. <https://www.volkskrant.nl/>

¹⁴ “Hij bouwde zijn romans mede op het leven van ‘zijn’ vrouwen. Die waren de motor van zijn kunstenaarschap.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec) <https://www.groene.nl/artikel/de-mens-en-de-mythe>

je izražavao vlastita (mahom ljevičarska) uvjerenja. Sudjelovao je u raznim demonstracijama, kao npr. onima protiv Vijetnamskog rata. Besplatno je napravio poznati i više puta uništeni spomenik žrtvama Auschwitza u Amsterdamu (slika 3). S Karinom i njihovo dvoje djece - blizancima rođenim 1980. - preselio se na otok Texel te je “tijekom godina postao jedan od najpoznatijih stanovnika koje je Texel ikad imao” (Giphart)¹⁵.

Slika 2: Jan i Karina Wolkers (fotograf: Ronald Sweering)¹⁶

Slika 3: Spomenik žrtvama Auschwitza u Amsterdamu¹⁷

1.4. Posljednje razdoblje života

Umro je 19. listopada 2007. godine, a biograf Blom ga je posjetio u bolnici samo tjedan dana prije. “Ispalo je da je to bila kronika predstojeće smrti. Pričao je o demonima koji ga noćima posjećuju. Duh njegovog najstarijeg brata, Gerrita. Njegovi otac i majka. U noćnim morama čuo je plač svoje kćerke” (Blom 2017:19)¹⁸. Sprovod je bio uživo emitiran na televiziji, što govori o njegovoj popularnosti. Jedanaest godina nakon smrti Wolkersova umjetnička ostavština, likovna i literarna, premještena je u Leiden prema njegovoj želji.

¹⁵ “Metterjaren wordt Wolkers een van de bekendste inwoners die Texel ooit heeft gehad.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://npofocus.nl/artikel/7532/wie-was-jan-wolkers>

¹⁶ <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/fotocollectie/sfa%3Acol1%3Adat391074>

¹⁷ https://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Amsterdam_C/auschwitz.htm

¹⁸ “Achteraf was dat gesprek een kroniek van een aangekondigde dood. Hij vertelde over de demonen die hem 's nachts kwamen opzoeken. De geest van Gerrit, zijn oudste broer. Zijn vader en moeder. In zijn nachtmerries hoorde hij zijn dochttertje roepen, dat in 1951 op tweejarige leeftijd was omgekomen bij een gruwelijk ongeluk.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

2. Jan Wolkers kao autor

Jan Wolkers je trideset godina živio u Amsterdamu i ondje je napisao sve svoje velike romane. Kao pisac je debitirao 1961., u dobi od 36 godina, sa zbirkom pripovijedaka *Serpentina's petticoat (Serpentinina podsuknja)*, koja je postigla velik uspjeh među publikom. Također, pisanje mu je donijelo veći uspjeh nego prijašnji likovni rad pa je odlučio ići dalje u tom smjeru.

“Da sam ostao kipar morao bih primati narudžbe, inače ne bih mogao opstati. Pisanje mi je donijelo ogromnu slobodu. Mogao sam raditi sam za sebe i na bilo kakav način. Odjednom sam financijski bio prilično neovisan” (Wolkers, u: Salverda i Staal 1996:11)¹⁹.

Wolkers je vjerojatno najčitaniji nizozemski pisac, iako se službeno ne ubraja među Veliku trojicu (Hermans, Reve i Mulisch) ili je pak ‘onaj četvrti’ u Velikoj četvorici. Wolkers je znao izjaviti da mu pisanje dolazi prirodno i da ne brine previše o strukturi.

2.1. Književna kritika

U doba kada je debitirao, šezdesetih godina prošlog stoljeća, u Nizozemskoj je djelovao književni časopis *Merlyn*. Izlazio je od 1962. do 1966. godine. Merlinisti su se protivili personalističkoj interpretaciji književnosti, do tada dominantnoj struji u književnoj kritici. Stoga su “analiza, interpretacija i legitimizacija vrijednosne prosudbe bile karakteristične za često polemičke tekstove koji su objavljivani u ovom časopisu” (Heynders 2004:23)²⁰. Iako ne osporavajući činjenicu da je Wolkers dobar pisac, merlinisti su mu zamjerali nekoherentnost romana i nedostatak cjeline, što bi moglo sugerirati da je Wolkers bolji pisac priča nego romana.

¹⁹ “Als ik beeldhouwer gebleven was, had ik opdrachten moeten krijgen, anders had ik niet kunnen bestaan. Dat schrijven heeft mij een enorme vrijheid gegeven. Ik kon helemaal voor mezelf werken, op welke manier dan ook. Ik was ineens behoorlijk financieel onafhankelijk.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/salv007tjtd01_01/salv007tjtd01_01_0001.php

²⁰ “Analyse, interpretatie en het legitimeren van een waardeoordeel waren kenmerkend voor de vaak polemische stukken die in het tijdschrift verschenen.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/_lit003200401_01/_lit003200401_01_0063.php

Vjerojatno potaknut kritikama, nekoliko godina nakon objavljivanja njegova prvoga romana, *Kort Amerikaans (Vojnička frizura, 1962.)* izjavio je za novine *Arnhemse Courant* da bi, kad bi ga ponovo pisao, *Kort Amerikaans* napisao potpuno drugačije: “Previše sam se bavio sporednim stvarima. Morate opisati samo komad leda iznad vode, a santa ispod mora ostati nevidljiva” (Wolkers, u Van Laar 2004:63)²¹. Stoga je verzija ovog romana mijenjana u kasnijim izdanjima, kojih je do 1994. godine bilo već četrdeset i pet. Za potrebe ovog rada koristila sam jednu od ranijih verzija iz 1964.

2.2. Stil pisanja

Preradom ovog romana, Wolkersov stil je poprimio svoja tipična obilježja. “Duge, komplicirane rečenice su izlomljene, nestale su manje poznate riječi, kao i preslikoviti opisi i time je kasniji sažetiji Wolkersov stil poprimio svoj oblik” (ibid.:64)²² koji se odlikuje kratkim rečenicama. Stil pisanja je slikovit i inspiriran anglosaksonskim uzorima kao što su Steinbeck i Hemingway “iako su Wolkersovi romani manje avanturistički od Hemingwayevih” (Vermeiren 1999)²³.

U njegovim romanima je mnogo autobiografskih elemenata, njegov biograf Blom nazvao je taj žanr ‘autofikcijom’ (2017.). Wolkersov umjetnički izričaj temelji se u iznimnoj mjeri na stvarnosti. Fotografirao je lokacije za svoje knjige, snimao je kasete s intervjuima s bivšim partnericama i članovima obitelji. To je potvrdio riječima:

“Sve te stvari iz mog djetinjstva, ili samo fragmenti... naša protestantska obitelj, Oegstgeest, siromaštvo tridesetih godina, moj otac, moj stric Hendrik sa svojim pakosnim smijehom, šalama i strašnim pričama... i ljudi koje sam upoznao na

²¹ “Ik heb me teveel op zijpaden begeven. Je moet alleen maar het stuk ijs boven water beschrijven. De berg eronder moet onzichtbaar blijven.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lvlw00679.php

²² “Lange, ingewikkelde zinnen werden gebroken, het soms wat gedragen woordgebruik verdween en al te literaire beelden sneuvelden, waarmee de latere, bondige Wolkers-stijl zijn intrede deed.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lvlw00679.php

²³ “Wegens dit weinig verhullende karakter van zijn werk, wordt Wolkers wel eens vergeleken met Ernest Hemingway, al zijn Wolkers' boeken minder avontuurlijk.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lvlw00677.php

svojim poslovima, i atmosfera ratnih godina... sve je poprimilo oblik. I temelji se na stvarnim činjenicama” (Wolkers, u: Salverda i Staal 2009:10)²⁴.

2.3. U duhu šezdesetih

Promjene koje su se događale u nizozemskom društvu šezdesetih godina prošlog stoljeća doprinijele su umnogome Wolkersovoj popularnosti, posebno među mlađom publikom. “Ta ‘moderna’ književnost bila je šokantna i cinična, ali i brutalna i odvažna. Odbacila je tabue starije generacije i oslobodila se konvencija tradicionalnog romana, bez da je to bilo unaprijed planirano” (Brems 2016:200)²⁵. Novi duh slobode i razbijanje tabua vidljivi su u Wolkersovim romanima. Ono što je najviše šokiralo javnost tog doba bili su vrlo slikoviti opisi seksa, sadizma i nasilja. Wolkers je opravdavao uporabu ‘sirovog’ rječnika činjenicom da se radi o uobičajenoj pojavi u razgovornom jeziku.

2.4. Od vlastite prošlosti do općeljudskih pitanja

Do sredine osamdesetih objavljivao je redovito, uglavnom uspješne romane. “Wolkersov rani rad može se sagledati kao obračun sa strogim kalvinističkim odgojem i dogmatskim okruženjem u njegovom rodnom mjestu Oegstgeestu. To se najjasnije vidi u romanu *Terug naar Oegstgeest (Povratak u Oegstgeest)*, baziranom na njegovim osobnim sjećanjima” (Van Bork i Verkruijsse 1985:659)²⁶, dok je u kasnijim djelima sve manje autobiografskih i biblijskih elemenata. “Wolkers u kasnijem radu očito sve više i više napušta vlastitu prošlost kako bi se više

²⁴ “Al die dingen uit mijn jeugd, of rudimenten daarvan... ons gereformeerde gezin, Oegstgeest, de armoede van de jaren dertig, mijn vader, mijn oom Hendrik met zijn sardonische lach en grappen en enge verhalen... en mensen die ik in mijn baantjes heb ontmoet, en de sfeer van de oorlogsjaren... die hebben zo allemaal vorm gekregen. Het is gebaseerd op reële feiten.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/salv007tjld01_01/salv007tjld01_01_0001.php

²⁵ “Deze ‘moderne’ literatuur was zowel ontlusterend en cynisch als brutaal en vrijmoedig. Zij schopte tegen de taboes van de oudere generatie en sprong vrij om met de conventies van de traditionele roman, zonder daar direct een programmatische kwestie van te maken.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

²⁶ “Het vroege werk van Jan Wolkers kan men zien als een afrekening met zijn streng calvinistische opvoeding in het dogmatische milieu van zijn geboortedorp Oegstgeest.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1474.php

usredotočio na politička i općeljudska pitanja” (Van Bork i Verkruijsse 1985:660)²⁷.

U kasnijim djelima počeo je pokazivati i sve veću angažiranost: antikapitalističku i antikolonijalnu. Najjasnije je to u autobiografskoj knjizi *Werkkleding (Radna odjeća, 1971.)*. Postepeno je Wolkersov rad sadržajno evoluirao od oslobodilačke tematike u smjeru sveprisutne prijetnje propadanja” (Van Bork i Verkruijsse 1985:659)²⁸. Ta tematika je posebno vidljiva u kasnijim romanima *De doodshoofdvliinder (Noćni leptir mrtvačka glava, 1979.)*, *De perzik van onsterfelijkheid (Breskva besmrtnosti, 1980.)* ili *Gifsla (Divlja salata, 1983.)*, ali je izražena već u njegovom najpoznatijem romanu *Turks fruit (Rahatlukum)* iz 1969. “*Turks fruit* govori o polaganom urušavanju prvotno spontane, čiste i dionizijski doživljene ljubavi između glavnog lika i Olge, koja u konačnici propada i fizički i psihički. Roman *De Walgvogel (Ptica dodo, 1974.)*, nastao nakon Wolkersova putovanja u Indoneziju 1970. godine također govori o destrukciji, kako idilične mladenačke ljubavi kao glavne teme romana, tako i političke situacije u poslijeratnoj Nizozemskoj istočnoj Indiji” (ibid.)²⁹.

2.5. Filmske adaptacije

O popularnosti koju je Jan Wolkers imao za života govori činjenica da su njegova brojna djela dobila svoje filmske adaptacije. To je ujedno bio i moj prvi susret s Wolkersovim radom. Prema Wolkersovim romanima snimljeno je šest filmova, od kojih je *Turks fruit* iz 1973. godine daleko najpoznatiji. Režirao ga je Paul Verhoeven, svjetsku slavu stekao je u Hollywoodu. Ovaj film je do danas ostao najgledaniji film u nizozemskim kinima, s oko tri milijuna prodanih ulaznica, a nominiran je i za nagradu

²⁷ “Blijkbaar maakt Wolkers zich in later werk meer en meer los van zijn eigen verleden om zich sterker op politieke en algemeen-menselijke problematiek te richten.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1474.php

²⁸ “In diezelfde jaren ontwikkelt Wolkers zich tot communist en toont ook in zijn werk een steeds sterker wordend engagement: antikapitalistisch en antikolonialistisch. Duidelijk komt deze ontwikkeling tot uiting in het autobiografische *Werkkleding* (1971). Geleidelijk evolueert het werk van Wolkers inhoudelijk van de eerder gesignaleerde bevrijdingsthematiek in de richting van het thema van de alom tegenwoordiging dreiging van verval en bederf.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1474.php

²⁹ “In *Turks fruit* (1969) gaat het om de langzame aantasting van de oorspr. spontane, zuivere en dionysisch beleefde liefde tussen de hoofdfiguur en Olga, die uiteindelijk zowel geestelijk als lichamelijk gesloopt wordt. Ook in de roman *De walgvogel* (1974), ontstaan na Wolkers' reis naar Indonesië in 1970, is sprake van een naar destructie leidende ontwikkeling, zowel in de idyllische jeugdliefde die het onderwerp is van de roman, als in de politieke ontwikkelingen in het naoorlogse Nederlands-Indië.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1474.php

Oscar u kategoriji najboljeg stranog filma. Glavnu mušku ulogu odigrao je Rutger Hauer, i sâm Wolkers je posebno bio zadovoljan činjenicom da je prepoznao sebe u Hauerovoj interpretaciji. Paul Verhoeven je očito bio opčinjen Wolkersovim romanom, čim je poželio od njega napraviti film. “Prema Verhoevenu, Wolkers je napisao remek-djelo, a prema Wolkersu, Verhoeven je ‘skoro’ napravio remek-djelo” (Moll, 2019.)³⁰.

Nakon *Turks fruita* snimljeni su filmovi prema još pet njegovih romana. Ekranizirani su romani *Brandende liefde (Goruća ljubav)*, *Een roos van vlees (Ruža od mesa)*, *Terug naar Oegstgeest (Povratak u Oegstgeest)* i *Zomerhitte (Ljetna vrućina)*. Ni jedan od tih filmova nije bio uspješan kao prvi, ali možemo zaključiti da su Wolkersovi romani pogodni za filmsku adaptaciju zbog prevladavajućeg realizma i neposrednosti, odlika koje Wolkersove romane čine bliskima čitatelju, ali i relativno jednostavnima za ekranizaciju. S obzirom na važnost koju Wolkers pridaje karakterizaciji svojih likova i dijalozima, ta se teza dodatno potvrđuje.

Zanimljiva je činjenica da *Een roos van vlees* svoju ekranizaciju nije dobio u Nizozemskoj, nego u Švedskoj i ocijenjen je prilično visokom ocjenom na IMDb-u³¹, ali ga je nažalost nemoguće pronaći, vjerojatno stoga što se radi o filmu snimljenom za televiziju. *Terug naar Oegstgeest* snimljen je 1987. godine, a baziran je na istoimenom romanu i pripovijetkama *Serpentina's petticoat (Serpentinina podsuknja)* i *Dominee met de strooien hoed (Svećenik sa slamnatim šeširom)*. Režirao ga je Theo van Gogh³². Iako su kritičari i Wolkers filmom bili zadovoljni, posjećenost u kinima nije bila velika. Film *Zomerhitte* iz 2008. godine najrecentnija je adaptacija jednog od Wolkersovih romana. Režirala ga je Monique van de Ven, koja je u *Turks fruitu* glumila Olgu, a film nije dobro prihvaćen od strane kritike. Bez obzira na to, brojne filmske adaptacije Wolkersovih romana njegovo su djelo još više približile široj publici.

³⁰ “Wolkers schreef volgens Verhoeven een meesterwerk, Verhoeven maakte, volgens Wolkers, ‘bijna’ een meesterwerk.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
<https://www.parool.nl/nieuws/50-jaar-turks-fruit-voor-wolkers-werd-in-romans-niet-gelikt~b435e11a/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

³¹ Internet Movie Database je najveća baza podataka o filmu na internetu

³² Theo van Gogh bio je nizozemski redatelj poznat po svom kontroverznom djelovanju i otvorenoj kritici položaja žena u islamu, zbog čega je 2004. i ubijen. Njegovo ubojstvo izazvalo je brojne reakcije nizozemskih umjetnika i javnosti.

Slika 4: Konferencija za medije prije snimanja filma *Turks fruit*
 S lijeva na desno: režiser Paul Verhoeven, Jan Wolkers, Wolkersova supruga Karina,
 producent Rob Houwer i scenarist Gerard Soeteman
 (ANP/Ton Schutz, 7. ožujka 1972.)³³

Slika 5: Wolkers i Van Gogh ispred kina
 (Fotoburo de Boer)³⁴

³³ <https://www.parool.nl/nieuws/paul-verhoeven-en-rob-houwer-werken-weer-samen~bff0d95e/>

³⁴ <https://noord-hollandsarchief.nl/beelden/beeldbank/detail/69224440-a782-285e-faf7-d75cbfff7b3e>

3. Tema smrti u Wolkersovim djelima

Iako je najviše pažnje javnosti privukao svojim opisima ljubavi i seksualnosti, smrt je u romanima Jana Wolkersa važna tema. Književnik i kritičar Kees Fens³⁵ čak ostavlja seksualnost po strani kao manje važnu i smatra smrt glavnom temom Wolkersovih romana (Heynders 2004:23)³⁶. Prema Blomovu mišljenju ‘Wolkersova seksualnost i opsjednutost smrću idu ruku pod ruku: Eros i Tanatos, povijesno poznat par’ (Schouten 2017)³⁷.

S obzirom na to da u njegovim djelima nalazimo mnoštvo autobiografskih elemenata, a smrt ga je pratila cijeli život, često je pisao o njoj. Nemamo pouzdanih informacija o smrti kao iskustvu, što naglašava prirodu smrti kao misterioznog i tajanstvenog događaja. “Sociolog Zygmunt Bauman tvrdi da, iako je smrt najpouzdaniji doživljaj u ljudskom životu, ona ipak ostaje neobjašnjiva i nepoznata. Ljudi stoga imaju potrebu spoznati smrt na druge načine, gledajući i prateći smrt drugih, ali i uz pomoć fikcije, zamišljajući kako će izgledati” (u: Hakola i Kivistö 2014:7)³⁸.

Odnos između smrti i književnosti, međutim, ima sklonost, “[...] na znanstvenoj, ali i razini zdravog razuma biti trivijaliziran, u tom smislu da se prikazi smrti interpretiraju na pre-estetiziran način” (Teodorescu 2015:1)³⁹. U prvom redu to je predodžba svojevrstne pobjede književnosti nad smrću, tj. njena sposobnost da prevlada ili uništi smrt. Ipak, znanost o književnosti “[...] ima velik potencijal pružiti svježije i točne načine istraživanja smrti kao postojane i neizbježne ljudske realnosti i

³⁵ Kees Fens (1929-2008) je bio nizozemski pisac, esejist i književni kritičar. Sudjelovao je u radu časopisa *Merlyn*, o kojem je bilo riječi ranije.

³⁶ “Fens acht de dood het hoofdthema van Wolkers' werk en schuift ‘de sexualiteit’ opzij als minder belangrijk.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/_lit003200401_01/_lit003200401_01_0063.php

³⁷ “In Bloms opvatting gaan die seksualiteit en zijn doodsobsessie hand in hand: Eros en Thanatos, een door de geschiedenis gelouterd paar.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
<https://www.trouw.nl/nieuws/seks-en-dood-het-leven-van-jan-wolkers~b36385f8/>

³⁸ “The sociologist Zygmunt Bauman argues that while death is the most trustworthy experience in human life, death still remains inexplicable and unknown. People therefore need to encounter the death experience in other ways, such as by watching and following the death of others, as well as with the help of fiction, imagining how it will feel (Bauman 1992).” (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

³⁹ “[...] academically but also from a common sense perspective, the relationship between literature and death tends to be trivialized, in the sense that death representations are interpreted in an over-aestheticized manner.” (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

sociokulturnog konstrukta” (ibid.)⁴⁰. Na tom tragu Wolkers je kolegici Helli Hasse rekao: “Shvatili smo umiranje kao prokletstvo, ali smrt je dio naših života. Ne treba ju pokušavati savladati, već shvatiti kao promjenu, odlazak” (Giphart)⁴¹. Percepcija smrti kao zla i neprijatelja svakako ima korijene u ljudskom strahu od nepoznatog i nemogućnosti percepcije nebivanja. Književnost pomaže jer “[...] čitajući bilo koji narativ o smrti čitatelj posredno sudjeluje u vlastitom nestajanju, iako samo na trenutak” (Kundu 2015:20)⁴² pa se time ruši svaka postojeća iluzija o besmrtnosti.

Wolkers je svaku smrt koja se dogodila u stvarnom životu – bratovu, kćerinu, očevu i majčinu – opisao i obradio u svojim djelima. Fokusirat će se prvenstveno na njegova ranija djela iz šezdesetih godina. Jedna od najznačajnijih karakteristika ovog perioda njegova rada, ali i čitavog opusa, jest povezanost motiva i likova u različitim romanima. Primijetili su to Wolkersovi kritičari, pa je tako Agnes van Emelen u svom eseju *Scheppen tegen de dood op*⁴³ napravila prikaz junaka u romanima iz šezdesetih godina, a to su *Kort Amerikaans (Vojnička frizura)*, *Een roos van vlees (Ruža od mesa)*, *Terug naar Oegstgeest (Povratak u Oegstgeest)*, *Horrible Tango (Strašni tango)* i *Turks fruit (Rahatlukum)*. “Došla je do zaključka da se u prva četiri navedena romana pojavljuju isti obiteljski problemi. Uz to, prošlost i sadašnjost u ovim knjigama se preklapaju i nailazimo na slična traumatska iskustva iz djetinjstva. [...] Usput, sve navedene knjige protkane su opsesivnim strahom od smrti, koji se često očituje u snovima i halucinacijama” (Vermeiren 1999)⁴⁴.

Iako su se realistički autori ‘skloni fokusirati na mimezu, odnosno oponašanje svakodnevene materijalnosti, [...] a smrt je rijetko jednolična i umiranje je dezintegracija materijalnosti, [...] ona je ipak neophodan dio žanra’ (Bibby

⁴⁰ “[...] the great potential of literary studies to provide fresh and accurate ways of interrogating death as a steady and unavoidable human reality and as an ever-continuing socio-cultural construction. (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

⁴¹ “Tegen collega Hella Haasse zegt hij: ‘We zijn de dood gaan zien als een vloek, maar de dood is zo’n onderdeel van ons hele leven. Het is geen kwestie van overwinnen, het is gewoon veranderen, vergaan.’” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
<https://npofocus.nl/artikel/7532/wie-was-jan-wolkers>

⁴² “[...] in reading any literary narrative on death, the readers vicariously partake of their own demise, although only momentarily.” (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

⁴³ *Hvalisanje smrću* (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁴⁴ “Zij komt daarbij tot de conclusie dat er aan de basis van de eerste vier genoemde romans allemaal een zelfde gezinsproblematiek ligt. Bovendien vloeien verleden en heden in die boeken voortdurend door elkaar heen en zijn er gelijksoortige traumatische jeugdervaringen. [...] Alle genoemde boeken zijn trouwens doortrokken van een beklemmende doodsangst, die zich vaak in dromen en hallucinaties manifesteert.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)
https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lvlw00677.php

2015:138)⁴⁵. Konfrontacija s ljudskom smrtnošću dio je šireg propitkivanja ljudskog straha od nepoznatog i za sobom povlači pitanja (be)smisla ljudskog postojanja pa bi se Wolkersov književni stil mogao definirati kao realizam s elementima egzistencijalizma.

3.1. Opsjednutost smrću

Wolkersova opsjednutost smrću, prema vlastitom priznanju, ima korijene u njegovom strogom religioznom odgoju. Blom kaže da je bilo nemoguće zbliziti se s Janom Wolkersom i ne razgovarati s njim o smrti - on se svakodnevno bavio smrću i na tome je temeljio cijeli svoj rad. Njegova kalvinistička mladost, prema vlastitim riječima, pripremila ga je za dobivanje *summa cum laude* iz ispita vječnog života s one strane groba (usp. 2008:7). Odgajan u takvom religijskom okruženju, Wolkers je rano uvidio proturječnost između onoga čemu ga je učila obitelj, prvenstveno otac, i realnosti kakvu je upoznao. Nije mogao pomiriti religijska učenja i vlastiti neobuzdani seksualni nagon, kao što nije mogao shvatiti zašto bi Bog, ako postoji, dopuštao ratove i ljudsku patnju. Potonje je osobito došlo do izražaja s obzirom na njegovo stvaralačko doba.

Wolkers je djelovao u doba *ontzuilinga*⁴⁶, kada crkva sve više gubi utjecaj i suočavanje sa smrti u njemu je izazivalo anksioznost i usamljenost. Jer ako Bog ne postoji i ako nema ničega nakon smrti, život je uzaludan. "Eliminacijom prethodno prihvaćenog stava prema smrti, suvremeni čovjek suočen je sa strahom koji je izazvala vizija smrtnosti. Tanatološki diskurs suočen je s golom anksioznošću koju suvremena kultura ne uspijeva odgovorno približiti ni odagnati." (Kaczmarek 2015:26)⁴⁷. Stoga se u moderno doba smrt često negira, tj. odbija se razmišljati o njoj, s obzirom na to da "s eliminacijom kategorije transcendencije, smrt implicira samo destrukciju, stanje u kojem je čovjek suočen s vlastitom bezvrijednosti i nemoći"

⁴⁵ "Realist authors tend to focus on mimesis, or the replication of everyday materiality . [...] Yet death is rarely uneventful, and dying has to do with the disintegration of materiality [...] the representation of death and dying is an indispensable part of the genre." (s engleskog prevela Dora Bednjaneć)

⁴⁶ *Ontzuiling* - krajem 60ih i kroz 70e godine, suprotno od *verzuling*, označava nestanak koegzistirajućih struktura u društvu koje su jasno razdvojene različitim filozofskim shvaćanjima unutar pojedine skupine. U doba *ontzuilinga* pojedinci više ne pripadaju određenoj skupini, već na temelju vlastitih razmišljanja djeluju izvan vlastitog 'stupa'.

⁴⁷ "The previously accepted attitude towards death eliminated, contemporary people face fear evoked by the vision of mortality. Thanatological discourse has been confronted with bare anxiety which contemporary culture fails to allay and approach responsibly." (s engleskog prevela Dora Bednjaneć)

(ibid.)⁴⁸. Tada pisanje služi kao svojevrsno oslobođenje i daje autoru priliku da se suoči i pomiri s traumatičnim događajima.

3.2. *Kort Amerikaans*⁴⁹

Drugi svjetski rat je još jedan događaj koji je obilježio mladog Wolkersa i također je imao utjecaja na njegove kasnije stavove o životu i na njegov rad. Radnja prvoga Wolkersovog romana je smještena u ratne godine. Iako je pisan u trećem licu, u *Kort Amerikaansu* svijet je prikazan isključivo iz perspektive glavnog lika. Karakteristična odlika Wolkersovih romana je snažna pozicija glavnog lika i njegova interpretacija događaja i svijeta te čitatelju postaje jedina moguća perspektiva na prikazana zbivanja. Primijetio je to književni teoretičar Kees Fens, a “danas bismo ovaj način pripovijedanja nazvali fokalizacijom” (Heynders 2004:23)⁵⁰.

Radnja je smještena u Leiden, a Erik van Poelgeest mladi je umjetnik koji promišlja svijet oko sebe, proživljava svoje prve ljubavi i seksualna iskustva, kao i smrti, a sve u sjeni ratne atmosfere u posljednjoj godini Drugog svjetskog rata. Usamljenost i smrt igraju važnu ulogu u ovom romanu. Erik je usamljen od malih nogu, što zbog ožiljka kojeg je, baš kao i Wolkers u stvarnom životu, imao na licu od dojenačke dobi, a što zbog drugačijih poimanja zbilje u odnosu na ostatak svoje obitelji, prvenstveno oca. U prvom redu to je stav spram Boga i religije:

‘To nije za vjerovati. To ne može tako! To je sramota. Ako Bog i vječnost ne postoje to je sramota, to bi sve uništilo i učinilo besmislenim. Ali da on ipak postoji nije vjerojatno, to je tek nevjerojatno. Ja u to ne mogu vjerovati, uz najbolju volju svijeta. Moja nevjera u Boga je moja jedina poveznica s njime’ (Wolkers 1964:115-116)⁵¹.

Gotovo svi likovi koji dolaze u kontakt s Erikom u *Kort Amerikaansu* umiru. Prvo njegov prijatelj Peter, za kojeg nismo sigurni da je mrtav, ali biva uhićen tijekom

⁴⁸ “With the category of transcendence eliminated, death implicates only destruction, a state when a man faces up to his or her unworthiness and helplessness.” (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

⁴⁹ *Vojnička frizura*

⁵⁰ “We zouden tegenwoordig het begrip *focalisatie* hanteren om deze manier van vertellen te benoemen [...]” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁵¹ “Het is niet te geloven. Het mag niet! Het is een schande. Als God en de eeuwigheid niet bestaan is het een schande, het zou alles uithollen en zinloos maken. Maar dat hij wel bestaat is ongelooflijk, is niet te geloven. Ik kan het niet geloven, met de beste wil van de wereld niet. Mijn ongeloof in God is mijn enige houvast aan hem.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

racije. Taj događaj već na samom početku ostavlja Erika samog i osuđenog na sebe. Kasnije se sprijateljuje s Elly, pa De Spinom, koji će oboje tijekom radnje umrijeti, baš kao i Frans, njegov brat. De Spin se objesio gledajući slike svog psa kojeg je ranije ubio, pa iz toga možemo zaključiti da se ovdje radi o grizodušju i kajanju. Wolkers je u opisima smrti često trivijalan i ciničan. Tako npr. kaže: ‘Ispod njega je bila mutna vlažna lokva, a sa strane stolac s hrpom knjiga na sjedalu. Izabrao je, naravno, svoje najdraže knjige za to’ (Wolkers 1964:159)⁵². Poznati nizozemski pisac Gerard Reve je jednom prilikom izjavio: ‘Dok ja pokušavam odgoditi smrt laskajući joj i pjevajući, Wolkers je pokušava odvratiti ismijavajući je. [...] I ja to smatram čudnom arogancijom koja mi ne odgovara’ (*Jan Wolkers bezweerde de dood door hem te bespotten*, 2007.)⁵³. Reve također govori kako Wolkersa ponekad nazivaju pornografom smrti, što bi značilo da Wolkers smrt prikazuje na vulgaran način, međutim, prema Kaczmarek (usp. 2015:26) ‘pornografija smrti’ pretpostavlja bježanje od smrti, odnosno izbjegavanje suočavanja i razgovora o njoj jer je percipira kao nešto uvredljivo i tabuizirano. U tom smislu se može tvrditi kako Wolkers nipošto ne bježi od smrti. Naprotiv, suočava se s njome na sebi svojstven način, iskreno i realistično, s dozom crnog humora.

Erik kasnije ubije Elly, njezina smrt zaključak je njihove neostvarene ljubavi i do nje dolazi u afektu, nakon svađe. To nije posljednji put da Wolkers ‘ubija’ svoje protagonistice i time zapravo staje na kraj (nesretnoj) ljubavi, što će najviše doći do izražaja u njegovom romanu *Turks fruit (Rahatlokum)*. Smrti ljudi kojima je okružen u *Kort Amerikaansu* daju svojevrstan legitimitet Erikovoj usamljenosti i njegovom rastućem općem nezadovoljstvu što na kraju vodi do njegove vlastite smrti: “Kroz razbijen prozor gledao je čovjeka koji je čučao i s boka ga [Erika] upucao olovom, ravno u lice” (Wolkers 1964:185)⁵⁴. Njegova smrt označava kraj njegove patnje i samoće. Wolkers će i neke kasnije romane završiti smrću glavnog lika.

⁵² ‘Onder hem lag een plas troebel vocht op de vloer, dat een lichte plek in het balatum had uitgebeten. Opzij stond een stoel met een stapel boeken op de zitting. [...] Hij heeft er natuurlijk zijn lievelingsboeken voor uitgezocht.’ (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁵³ “Terwijl ik probeer de dood te bezweren door hem te bevleien en te bezingen, probeert Wolkers hem te bezweren door hem bespottelijk te maken. [...] En dat vind ik een soort vreemde overmoed die mij niet ligt.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://www.trouw.nl/nieuws/jan-wolkers-bezweerde-de-dood-door-hem-te-bespotten~bdac732f/>

⁵⁴ “Door de verbrijzelde ruit keek hij de man, die in elkaar dook en hem van uit zijn heup volschoot met lood, recht in het gezicht.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

3.3. Bratova smrt

U *Kort Amerikaansu*, Eriku umire brat, baš kao i Wolkersu u stvarnom životu. Bratova smrt možda nije presudan trenutak za radnju ovog romana, ali potiče unutarnja previranja glavnog lika, u prvom redu razmišljanja o (be)smislu života i propitivanje vlastite vjere. Odlučila sam se fokusirati na ovaj događaj zato što pouzdano znamo da se dogodio. Wolkers će bratovu smrt spominjati i u kasnijim djelima. U romanu Erik brata posjećuje u bolnici, no kako brat leži na zatvorenom odjelu, nisu ga pustili unutra. Zbog toga kroz prozor promatra bratove posljednje trenutke:

“Iza zadnjeg prozora ležao je njegov brat u bijeloj sobi, popločanoj do stropa. Erik mu je vidio samo koverče i jedno oko, tu tamnu meku mrlju u tekućoj bjelini plahte i njegova lica. Ležao je u bijelo lakiranom metalnom krevetu s visokim šipkama oko sve četiri strane, kao u kavezu bez poklopca.

Erik je pokušao gestikulirati, ali oko je i dalje buljilo u strop. Tada je pokucao na prozor. Glava njegovog brata se pomaknula, ali činilo se da mu vrat više nema snage okrenuti je u stranu. Okrenuo je oko prema van i gledao Erika. Svojim pogledom isprepletenim s Erikovim, kao s nekim nevidljivim mišićem, je uspio okrenuti svoje lice prema njemu.

On umire, sinulo je Eriku. Bože, bože, on umire, ovo je njegov kraj. Stavio je ruku na bradu da bi zaustavio podrhtavanje vilice. Brat se nalaktio naporom za kojeg je upotrijebio posljednje atome snage. Kad se nalaktio, glava mu je pala u stranu. Ali i dalje je gledao u Erika. Polako je podignuo desnu ruku uvis i stisnuo šaku prema Eriku.

Tada je raširio prste, kao da ono malo života što je u njemu ostalo pušta na slobodu poput ptičice i pao je natrag u krevet.” (Wolkers 1964:114)⁵⁵.

⁵⁵ “Achter het laatste raam lag zijn broer in een tot aan het plafond wit betegeld kamertje. Erik zag alleen zijn zwarte krullen en zijn ene oog, een donkere zachte plek in het in elkaar vloeiende wit van het laken en zijn gezicht. Hij lag in een witgelakt metalen bed met hoge spijlen aan alle kanten, als een kooi zonder dak.

Erik maakte gebaren, maar het oog bleef naar het plafond staren. Toen tikte hij tegen het raam. Het hoofd van zijn broer bewoog maar het leek wel of zijn nek geen kracht meer bezat om het te draaien. Hij draaide zijn oog naar buiten en keek Erik aan. Met zijn blik als een onzichtbare spier in die van Erik gehaakt, wendde hij zijn gezicht naar hem toe.

Hij is aan het doodgaan, sloeg het door Erik heen. God, god, hij gaat dood, dit is zijn einde. Hij drukte zijn hand tegen zijn kin om het trillen van zijn onderkaak tegen te gaan. Zijn broer kwam moeizaam op zijn elleboog schuin omhoog, een inspanning waarvoor hij zijn laatste krachten scheen te verbruiken. Toen hij ten slotte op zijn elleboog steunde, knakte zijn hoofd opzij. Maar hij bleef Erik aankijken. Langzaam bracht hij zijn rechterarm omhoog en balde zijn vuist naar Erik. Toen spreidde hij zijn vingers van elkaar alsof hij het kleine beetje leven dat nog in hem was als een vogeltje de vrijheid gaf en viel terug op het bed.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

3.4. *Terug naar Oegstgeest*⁵⁶

Isti događaj opisao je kasnije u romanu *Terug naar Oegstgeest*. Iako je opis trenutka bratove smrti ovdje nešto kraći i manje slikovit, iz citata je jasno da se radi o istom događaju:

‘Kada sam ga ondje posjetio, već je bio na samrti. Ležao je u bijeloj sobi u bijelo lakiranom metalnom krevetu okruženom visokim šipkama, kao da su se bojali da će pobjeći. Dopustili su mi da ga vidim samo izvana, kroz prozor. Ležao je okrenut prema zidu, vidio sam mu samo koverče. Pokucao sam na prozor i on se polako okrenuo. Vidio sam da umire i počeo plakati. Kad me ugledao, polako se uspravio uz šipke i prvi put u životu smo se gledali u oči bez grimasa. Samo su mi suze tekle niz lice. Tada je podignuo ruku prema meni i stisnuo šaku, pao natrag u krevet i umro.’ (Wolkers 1994:176-177)⁵⁷.

Terug naar Oegstgeest je najautobiografskiji Wolkersov roman i u njemu se bavi sjećanjima na vlastitu mladost i odrastanje s ciljem boljega spoznavanja samog sebe. U njemu se izmjenjuju poglavlja čija se radnja odvija u prošlosti i u sadašnjosti te se glavni lik vraća u rodno mjesto, a tri glavne teme su ‘socijalni pad obitelji glavnog lika (npr. propast obiteljskog posla), umjetnički i emocionalni razvoj samog pripovjedača i bratova smrt (usp. den Boef 1990:7)⁵⁸. O bratovoj smrti u ovom se romanu često govori i jasno je da se Wolkers s tim događajem nije nikada do kraja pomirio. Međutim sada dobivamo i nove informacije o okolnostima tog događaja:

‘Mjesec dana prije posvađao sam se s bratom. Rugao se mojim slikama i rekao da sam zgubidan. Iz osvete sam pričvrstio zakovicu na njegove nedjeljne hlače. Ali smijao se tome, nije ga bilo briga za odjeću i smatrao je to ludošću. Samo se mojoj majci to nije svidjelo. Tada sam izvadio sve njegove fotografije iz novčanika i spalio ih u vrtu iza

⁵⁶ *Povratak u Oegstgeest*

⁵⁷ “Toen ik hem daar opzocht was hij al stervende. Hij lag in een witbetegeld kamertje in een witgelakt metalen bed met hoge spijlen eromheen alsof ze bang waren dat hij zou ontsnappen. Ik mocht alleen maar van buiten af door het raam naar hem kijken. Hij lag met zijn hoofd naar de muur, ik zag alleen zijn zwarte krullen. Ik tikte tegen het raam en hij draaide zich langzaam om. Ik zag dat hij dood lag te gaan en begon te huilen. Toen hij mij zag richtte hij zich moeizaam aan de spijlen op en we keken elkaar voor het eerst van ons leven lang en recht aan, zonder grimas of uitvlucht. Alleen de tranen liepen vanzelf over mijn gezicht. Toen stak hij zijn arm naar me omhoog en balde zijn vuist, en viel terug in het kussen en stierf. “ (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁵⁸ https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lvlw00683.php

ostave. Gledao sam kako mu se lice iskrivljuje, postaje smeđe, i nestaje u plamenu. Ostalo je samo crno brdašce na kojem mi se učinilo da vidim njegovo lice u srebrnkastom odsjaju. Gazio sam ga sve dok se sasvim nije stopilo sa zemljom. Kad je moj brat umro, nije bilo više ni jedne njegove slike. U potpunosti je nestao s lica zemlje.’ (Wolkers 1994:24)⁵⁹.

Danas bismo za ovaj element kompozicije upotrijebili poststrukturalistički termin poput iterabilnosti⁶⁰. “Hella Haasse formulirala je ovu karakteristiku u posebnom izdanju *Bzzletina*: ‘U osnovi se isti podaci ponavljaju drugačije izloženi ili postavljeni u različiti odnos jedan prema drugom, ponekad uvećani, ponekad umanjani ili jednostavno promijenjeni. Ni jedna kompozicija nije u potpunosti ista kao prethodna, ali čitatelj ne može ne uočiti međusobni odnos i koherenciju.’” (Heynders 2004:20)⁶¹.

Terug naar Oegstgeest je, za razliku od *Kort Amerikaansa*, pisan u prvom licu. Glavni lik Wolkersovih romana često je tzv. autorsko ja i “ta [...] naracija u prvom licu nam otkriva najintimnije osobne osjećaje, dojmove, ponekad bolna sjećanja na dramatične događaje. Takav retorički pristup služi uvođenju čitatelja u zatvorenu, privatnu zonu, određenu kriterijima postavljenim od strane usamljenog ‘ja’” (Kaczmarek 2015:31)⁶². Uz brojne epizode koje su obilježile autorovo odrastanje, pojavljuju se motivi smrti nekih osoba iz mladosti glavnog lika, npr. tetke, razrednice ili bake, međutim izdvojila bih ovdje zanimljiv (i duhovit) trenutak u kojem glavni lik

⁵⁹ “Een maand ervoor had ik ruzie gehad met mijn broer. Hij had mijn tekeningen bespot en gezegd dat ik een nietsnut was. Uit wraak had ik een vrijgezellenknoop in de stof van zijn zondagse broek vastgemaakt. Maar daar lachte hij om want kleren konden hem niets schelen en hij vond het wel gek. Alleen mijn moeder had het erg gevonden. Toen had ik al zijn foto’s uit zijn portefeuille genomen en die in de tuin achter de schuur verbrand. Ik zie nog zijn gezicht omkrullen, bruin worden, dan sloeg de vlam erdoor. Er bleef alleen maar een bergje zwart over waarop ik soms nog als een zilverachtige schijn zijn gezicht meende te zien. Ik stampte het zolang in de aarde tot het er helemaal mee vermengd was. Toen mijn broer doodging was er geen foto meer van hem. Hij was helemaal van de aardbodem verdwenen. “ (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁶⁰ “Iterabilnost je element kompozicije u književnosti koji pretpostavlja ponavljanje s pomakom u značenju. Ovo načelo kompozicije nalazimo primjerice u asocijativnom, usko povezanom opusu Jamesa Joycea” (Heynders 2004:20). S engleskog prevela Dora Bednjanec.

⁶¹ “Hella Haasse formuleerde deze karakteristiek treffend in een themanummer van *Bzzlletin*: ‘In wezen dezelfde basis-gegevens worden [...] iedere keer weer anders gerangschikt of belicht, of ten opzichte van elkaar in een andere verhouding geplaatst, en soms in onderdelen vergroot of verkleind of zelfs vervormd. Geen enkele compositie is geheel gelijk aan een van de vorige, maar de onderlinge verwantschap en samenhang kunnen de lezer niet ontgaan.’” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec) https://www.dbnl.org/tekst/_lit003200401_01/_lit003200401_01_0063.php

⁶² “ [...] a first-person narration – typical of a diary or memoir, divulging the most intimate, personal feeling, impressions, sometimes painful memories of dramatic events. Such a rhetorical device is meant to introduce the reader into a closed, private zone, arranged according to the criteria set by a solitary “I”. (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

dolazi do jedne od prvih spoznaja vlastite smrtnosti i upravo u toj sceni vidimo temelje Wolkersove kasnije opsjednutosti smrću:

“Tamo je, na uglu kod katoličke crkve, kad mi bilo dvanaest godina stajao čovjek gruba lica. Baš lik iz *Bollenstreeka*⁶³, djelomice naporan, djelomice budalast. Na sebi sam imao prave jahače hlače, čizme i vatreno crveni džemper. Hodao sam ponosno, uspravno i zamišljeno mahao rukama amo-tamo. Čovjek me odjednom pogledao kao ptica grabljivica i vrlo uvjereno kazao: ‘Ti ćeš rano umrijeti’. Činilo se kao da dalje hodam kroz maglu. Svaki korak koji sam napravio bio je nesiguran i mehanički. Imao sam osjećaj da bih svakog trena mogao potonuti.” (Wolkers 1994:24)⁶⁴.

3.5. *Horrible Tango*

Roman *Horrible Tango* Wolkers je napisao dvije godine kasnije. Iako nije dobro prihvaćen od strane kritike, odlučila sam ga ovdje samo nakratko spomenuti jer Wolkers ponovo piše o bratu i pokušava se obračunati s krivnjom koju je osjećao nakon bratove smrti. Taj osjećaj krivnje mogao se iščitati već u *Terug naar Oegstgeest*, iz epizode u kojoj glavni lik pali bratove fotografije nedugo prije nego što brat uistinu umire. Već smo rekli da su Wolkersove knjige često izrazito autobiografski obojene, što je i ovdje slučaj, iako se autor ne oslanja toliko na činjeničnu točnost, nego radnju nerijetko smješta u snove ili podsvijest glavnog lika, pa je i stil pisanja više lirski nego inače. ‘Kao moto ovog romana iz 1967. godine Wolkers je ‘izabrao citat iz stripa *Tom Poes en de tegendeler* (*Mačak Tom i protivnik*)⁶⁵: ‘Jako dobro, Bommel! Šteta što Psihić nije mogao doći; on negdje drži predavanje o izmišljenoj bratskoj vezi ili tako nečemu.’ Upravo je ta ‘bratska veza’, najvećim dijelom proživljena u mašti glavnog lika, osnova ovog romana” (Vermeiren 1999)⁶⁶. Glavni lik je 25-godišnji student povijesti umjetnosti kojem umire brat.

⁶³ *Bollenstreek* - regija u zapadnoj Nizozemskoj, značajna po uzgoju cvjetnih lukovica

⁶⁴ “Daar, op de hoek bij de katholieke kerk, stond toen ik een jaar of twalf was een man met een grof gezicht. Echt iemand uit de bollenstreek, half treiterig, half onnozel. Ik had een echte rijbroek aan en laarzen en een vuurrode trui. Ik liep fier rechtop en zwaaide bedachtzaam mijn armen heen en weer. De man keek mij ineens als een roofvogel aan en zei heel stellig, ‘Jij gaat vroeg dood.’ Het was of ik door een mist verder liep. Iedere stap die ik zette werd onzeker en mechanisch. Ik had het gevoel of ik ieder moment weg kon zakken. “ (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁶⁵ *Tom Poes* je nizozemski strip autora Martina Toondera.

⁶⁶ “Als motto heeft het een citaat uit *Tom Poes en de tegendeler* meegekregen: ‘Héél gezellig, Bommel! Jammer dat Zielknijper niet kon komen; hij houdt ergens een lezing over de fictieve broederbinding of zoiets.’ Het is die ‘broederbinding’, voor het grootste deel beleefd in de verbeelding van de ikfiguur,

‘Budući da je njegov stariji brat bio bolji u svemu, osim u trčanju, protagonist je redovito gubio i zato je svom protivniku poželio smrt. Kad brat stvarno umre, protagonistu ostaje velik osjećaj krivnje, iako bratovu smrt zapravo ne oplakuje’ (ibid.).⁶⁷ Smrt u Wolkersovim djelima općenito nije opisana na previše dramatičan način, nego je prikazana kao sastavni dio života. Sâm je u jednom intervjuu izjavio: “Gledajte, smrt je vrlo važna tema u mojim djelima, ali nikad se oko nje previše ne cvili. To je dio prirode stvari, sve nestaje, svi se pretvaramo u prah.” (Wolkers, u: Giphart)⁶⁸.

I u zbirci pripovijetki *Gesponnen suiker (Šećerna vata)* nekoliko puta nailazimo na odnos s rano preminulim bratom (usp. Vermeiren, 1999) pa možemo zaključiti da ga je Wolkers odlučio zamrznuti u vremenu: “Književnost ima moć zamrznuti život u određenom trenutku, pa to mirovanje može postati izvor memorijalizacije i, kroz stalno prisjećanje, pisanje može dati likovima, njihovim životima i pričama, svojevrsnu besmrtnost” (Hakola i Kivistö 2014:13)⁶⁹. Gerrit Wolkers će živjeti vječno u Wolkersovim djelima, baš kao i njegova kći u romanu *Een roos van vlees*.

3.6. Smrt djeteta u *Een roos van vlees*⁷⁰

Pisanje o prošlosti i smrti koja se dogodila u prošlosti može imati terapeutsko djelovanje, pogotovo u suvremeno doba gdje “umiranje, usprkos svom egalitarističkom karakteru, više nije dijeljeno iskustvo, već osjećaj usamljenosti, izolacije i tišine” (Kaczmarek 2015:27)⁷¹. Pisanje je tada u službi žalovanja i pomaže autoru da se pomiri s prošlošću i pronade novi identitet. Wolkers je rekao da je o smrti

die ten grondslag ligt aan *Horrible Tango*.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lv1w00677.php

⁶⁷ “Doordat zijn oudere broer in alles de betere was, behalve in hardlopen, moest de ikfiguur het onderspit delven en daarom wenste hij zijn rivaal dood. Toen de broer daadwerkelijk stierf, bleef de ikfiguur met een groot schuldgevoel achter, ook al betreurde hij zijn broers dood niet echt.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lv1w00677.php

⁶⁸ “Kijk, de dood is mijn werk heel belangrijk, maar er wordt nooit over gezeikt. Het hoort tot de aard der dingen dat alles weer verdwijnt, dat we in nevel oplossen.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://npofocus.nl/artikel/7532/wie-was-jan-wolkers>

⁶⁹ “Literature has a power to freeze life to a certain moment, and this stillness can become a source of memorialization and through constant remembering writing can give the characters, their lives and stories a certain immortality.” (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

⁷⁰ *Ruža od mesa*

⁷¹ “Dying, in spite of its egalitarian character, is not a shared experience anymore, but rather a feeling of loneliness, isolation, and silence.” (s engleskog prevela Dora Bednjanec)

svoje kćeri mogao razgovarati tek kada je napisao *Een roos van vlees*: “Ne radi se o zaštiti moje privatnosti. O tome se, što se mene tiče, već toliko toga zna. To više ima veze s užasom koji ja.. to je je doslovno nepodnošljivo. Ali u pisanju leži i stanovito oslobođenje” (Salverda i Staal 2009:11)⁷².

Kako je u suvremenom svijetu smrt i žalovanje uklonjeno iz javnog diskursa, smrt djeteta predstavlja još veći tabu. Tako npr. Blom za ovaj roman kaže: ‘Taj rekvijem za Evu je gotovo nečitljiv. To je najdosadnija knjiga koju znam’ (2016). Smrt remeti red i svakodnevicu, njena neizbježnost uzrokuje bol pa ponekad “tema romana može toliko duboko prodrijeti u dušu da ga se svi ne usuđuju čitati” (Van Velzen, 2012)⁷³. Pretpostavka je da to uistinu nije roman namijenjen ugađanju publici, nego autorov obračun s tragedijom koju je doživio i koja je dovela do raspada njegovog prvog braka.

Een roos van vlees napisao je više od deset godina nakon samog događaja. To je njegov drugi roman, u kojem se razračunao s tragičnim događajem, s krivnjom i očajem koji su uslijedili. Roman je to o Daniëlu, ocu koji ostaje bez kćeri i bori se s tugom i osjećajem krivnje. U stvarnom životu, Wolkersova kći Eva umrla je u dobi od samo dvije godine. Bio je to nesretan slučaj. Maria je krenula kupati kćer u kupaonici na katu, ali je na trenutak ‘sišla dolje - i posvađala se s mužem. Zaboravila je na kćer, sve dok nije vidjela vodu kako curi po zidu kroz plafon’ (Blom, 2016). Taj je događaj jednako tako opisan u romanu:

“Voda je nedjeljom ujutro uvijek vrela jer se tada svi tuširaju. I onda je bila nedjelja. Da, bila je nedjelja. Opet ga je okruživala soba ispunjena svađom i gorčinom. A voda se kroz plafon počela cijediti niz zid. Sonja je potrčala prema gore. Njen očajnički glas. To više nije povik, to je jauk ranjene životinje.” (Wolkers 1963:12)⁷⁴.

⁷² “Het gaat niet om het afschermen van de privacy. Daarover is, wat mij betreft, al zoveel bekend. Het heeft meer te maken met het gruwelijke, dat ik... dat letterlijk onverdraaglijk is. *Als* er een grens ligt, dan gewoon voor mijn leven zelf. Maar in het schrijven zit ook een soort bevrijding.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/salv007tjld01_01/salv007tjld01_01_0001.php

⁷³ “Het onderwerp van een roman kan zo diep door de ziel snijden, dat niet iedereen het durft te lezen.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

<https://www.trouw.nl/nieuws/durven-lezen-over-de-dood~b824b37b/>

⁷⁴ “Het water is altijd kokendheet op zondagochtend omdat dan iedereen gaat douchen. Het was toen zondag. Ja, zondag was het toen. Die kamer is weer om hem vol ruzie en bitterheid. En het water komt weer door het plafond langs de muur stromen. Sonja rent naar boven toe. Haar wanhopige stem. Het is geen stem meer, het is het gekreun van een gewond dier.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

Wolkers opisuje okolnosti događaja koje su dovele do smrti djevojčice, ali nešto kasnije dobivamo uvid i u ono što je Wolkersa najviše proganjalo. Pojavljuje se motiv krivnje zbog smrti voljene osobe:

“Doktor nam je došao reći da će umrijeti za par sati. Nismo smjeli ostati dulje. Udaljio sam se od njenog kreveta i ona me zazvala. Jako tiho. Sonja to možda nije ni čula. Nikad se nisam usudio pitati ju. Najstrašnije od svega jest što smo je pustili da umre sama. Neshvatljivo. Neshvatljivo.” (Wolkers 1963:15)⁷⁵.

Kao u brojnim Wolkersovim romanima, ovdje se također isprepliću događaji iz sadašnjosti i događaji iz prošlosti. To je knjiga o smrti i propadanju, protkana nihilizmom. Mogli bismo reći da se radi o savršenom primjeru onoga što je nizozemski pisac Hermans nazvao ‘klasičnim romanom’, odnosno romanu u kojem se svaki događaj odnosi na glavnu temu. Primjerice, kad Daniël podigne životinju, komadići ljuskave kože ostaju na ledu, baš kao što je i koža ruke njegove kćeri ostala na podu kupaonice. Kad pokopa mrtvu pticu, nađe krhotinu gramofonske ploče. Jedna od pjesama na ploči zove se *Tiny Little Fingerprints*, što ga podsjeća na mrlje od čokolade koje je njegova kćerkica ostavila na zidu’ (usp. Anbeek 1993:19). Osim toga, Daniëlovi snovi se pretvaraju u noćne more, a razgovori brzo poprimaju morbidan zaokret. Također, u romanu se proteže motiv fizičkog propadanja. Daniëlovo fizičko propadanje manifestira se na tri načina, a to su astma od koje pati od smrti djeteta, sifilis i očna bolest, za koju smatra da je izvor njegove usamljenosti. Fizičko propadanje je čest motiv kod Wolkersa i usko je povezan s temom smrti. Upravo će ono biti jedan od ključnih motiva njegovog romana *Turks fruit*.

3.7. *Turks fruit*⁷⁶

Turks fruit je priča o ljubavi osuđenoj na smrt. Glavni lik, autorovo Ja, započinje priču nakon kraha kratkog braka i velike ljubavi s Olgom i u romanu se, kao i npr. u *Terug naar Oegstgeest*, izmjenjuju epizode iz sadašnjosti i sjećanja na prošlost. Smrt

⁷⁵ “De dokter kwam zeggen dat ze binnen een paar uur dood zou gaan. We konden niet langer blijven. Ik liep van haar bed weg en ze riep mijn naam. Heel zwak. Sonja heeft het misschien niet eens gehoord. Ik heb het haar nooit durven vragen. Dat is het verschrikkelijkste, dat we haar alleen hebben laten doodgaan. Onbegrijpelijk, onbegrijpelijk.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjaneć)

⁷⁶ *Rahatlokum*

dolazi na kraju romana, ali nas pisac u cijelom romanu vodi do takvoga kraja. To je vidljivo u periodički ponovljenim motivima: životinje koje umiru, Olgin toksični odnos s majkom, majčin rak. Glavna tema ovog romana je propadanje Olge i njihove ljubavi. Olgino propadanje je motiv koji se proteže od početka romana, ali se prema kraju pojavljuje sve češće. Pred kraj Olga iza sebe ima već dva ili tri neuspjela braka, dva abortusa i propada fizički. Tako npr. glavni lik konstatira da su ‘njezine dojke, te božanstveno tvrde, a istodobno meke stvari, već bile ocvale zbog njezina glupog, neurednog života, opijanja i lumpanja’ (Wolkers 2013:82)⁷⁷ ili pak kaže: ‘Opet sam osjećao i vidio onu tkaninu i pokušavao sam si Olgu predočiti kakva je onda bila. Ali neprestano sam vidio samo u što se pretvorila [...]’ (ibid.:87)⁷⁸. Njeno propadanje kulminira njezinom smrću od tumora na mozgu. “Kainov ožiljak na glavi, koji igra tako frustrirajuću i traumatizirajuću ulogu u romanima *Kort Amerikaans* i *Terug naar Oegstgeest*, u ovoj ljubavnoj priči postaje Kainov ožiljak u glavi.” (Boomsma 1989:3)⁷⁹. Ovakav završetak puno je romantičniji razvoj priče nego što bi bio da je ostalo na tome da ga samo ostavi. Za razliku od smrti u prethodnim romanima, ovog puta glavni lik ne osjeća krivnju već je, naprotiv, sve dobro odradio:

“Kad sam jednog poslijepodneva početkom proljeća došao u bolnicu, bila je mrtva. Umrla je prethodnog dana, navečer. Liječnik mi je rekao da si ništa ne prebacujem. Da sam učinio sve što sam mogao. Divili su mi se što sam uvijek dolazio na vrijeme i što nikad nisam odlazio ranije.” (Wolkers 2013:146)⁸⁰.

Za razliku od smrti brata i kćeri, ovdje se radi o događaju koji nije u potpunosti preuzet iz stvarnog života te se autor ne bavi vlastitim osjećajem krivnje. Olgina smrt može se promatrati kao metafora kraja njihove ljubavi i kao završetak radnje.

Ipak, i ovaj roman u sebi ima autobiografskih elemenata, postoji konsenzus da se ovdje radi o Wolkersovom drugom braku. Međutim, Annemarie Nauta, Wolkersova bivša žena, nije umrla od tumora na mozgu ni mlada. Pretpostavlja se da je ipak inspiraciju za ovaj događaj preuzeo iz stvarnog života. Naime, Ida Sipora, Wolkersova prijateljica i fotografkinja, je umrla na ovaj način.

⁷⁷ Prijevod s nizozemskog: Gioia-Ana Ulrich Knežević

⁷⁸ Prijevod s nizozemskog: Gioia-Ana Ulrich Knežević

⁷⁹ “Het ‘Kaïnsteken op je kop’ dat in de romans *Kort Amerikaans* (1962) en *Terug naar Oegstgeest* (1965) zo'n frustrerende en traumatiserende rol speelt, is in dit liefdesverhaal een fataal Kaïnsteken in het hoofd geworden.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanc)

⁸⁰ Prijevod s nizozemskog: Gioia-Ana Ulrich Knežević

Iako su smrt i propadanje stalno prisutan motiv u ovom romanu, ali i cjelokupnom Wolkersovom opusu, Boomsma tvrdi da se vitalnost može osjetiti na svakoj stranici. “Wolkersovi likovi nose ožiljak smrti. Međutim, otkriće da je smrt konačni kraj također oslobađa. Potraga za Bogom i vječnošću ili eliksirom mladosti ne donosi sreću. Otpor prema smrti mora se odraziti u životu. Mora se dogoditi za zemaljskog postojanja. To je vitalistička strana Wolkersova pisanja, praćena velikom ljubavlju i znanjem o prirodi i životinjama, slobodom kretanja koju ne koči disciplinirani moral ili religija, eruptivnom kreativnošću, umjetničkom i političkom pobunom i crnim humorom.” (1989: 5)⁸¹. Humor je sredstvo za kojim Wolkers poseže kada se nosi s banalnošću života ili teškim životnim situacijama.

3.8. *De walgvogel*⁸²

Roman *De walgvogel* iz 1974. drugačiji je od ostatka Wolkersovog opusa, utoliko što se manje bavi prošlošću samog autora, iako i u njemu ima autobiografskih elemenata (napisao ga je nakon putovanja u Indoneziju), ali u njemu nalazimo i svojevrsni politički moment kritike kolonijalizma. Ovaj roman je također pisan u prvom licu, a glavni lik je Griffioen. Ponovno je očito da je i ovaj protagonist temeljen na samom autoru te nailazimo na slične motive kao u romanu *Kort Amerikaans*. To su npr. likovna akademija, porculanski torzo, De Spin. Radnja je na početku romana smještena u Leiden u doba Drugog svjetskog rata. Sa situacijom u Indoneziji upoznaje ga ujak Hendrik, ondje u vojsci. Ujak Hendrik je još jedan lik koji se pojavljuje u gotovo svakom Wolkersovom romanu, pa možemo zaključiti da se radi o još jednoj autoritativnoj muškoj figuri, uz oca i brata, koja je na Wolkersa ostavila utjecaj u stvarnom životu. Ipak, ujak Hendrik nikada nije glavni lik, ali u ovom romanu igra veću ulogu nego što je slučaj u ostalima. Nakon njegove smrti, glavni lik odlučuje ispuniti obećanje koje mu je dao i odlazi u Indoneziju. Važan moment ovog romana je

⁸¹ “Wolkers' personages dragen het litteken van de dood. De ontdekking dat de dood het definitieve einde is, werkt echter ook bevrijdend. Het zoeken naar God en de eeuwigheid of naar de perzik van onsterfelijkheid brengt geen geluk. Het verzet tegen de dood dient gestalte te krijgen in het leven zelf. Tijdens het aardse bestaan moet het gebeuren. Dat is de vitalistische kant van Wolkers' schrijverschap die samengaat met een grote liefde voor en kennis van de natuur en de dierenwereld, de bewegingsvrijheid die niet door een disciplinerende moraal of godsdienst wordt geremd, eruptieve creativiteit, artistieke en politieke opstandigheid en macabere humor.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lv1w00684.php

⁸² *Ptica dodo*

ponavljajući osjećaj usamljenosti. Naime, i u ovom romanu protagonist ostaje bez svih voljenih osoba. Najprije bez Lien, glavnoga ženskog lika u ovom romanu, kojoj otac zabranjuje vezu s Griffioenom. Ponovno je sreće u Indoneziji, međutim zaručena je za drugog muškarca, Van Oostena jer u Wolkersovim romanima ljubav nikad nije sretna. Ovdje možemo vidjeti dodirne točke s romanom *Turks fruit*, kao što su kratka i intenzivna ljubav i tragičan i neizbježan kraj. Štoviše, u nekim dijelovima ovog romana ima toliko sličnosti s Wolkersovim prijašnjim romanima da mu je to zamjerila i kritika: “[...] imam osjećaj da Jan Wolkers sam sebe plagira u ovoj knjizi i da počiva na lovorikama *Turks fruita*, u kojem nije nedostajalo osjećaja autentičnosti” (Bousset 1975:578)⁸³. S obzirom na velik broj romana i brzinu kojom ih je izdavao, uz prisutan autobiografski element, ovaj problem ne iznenađuje jer postoji određen broj događaja u jednom životu. U nekom trenutku, glavni lik ostaje i bez najboljeg prijatelja s kojim je doputovao u Indoneziju. Pieta Ranzijna upućuju na straži i Griffioen ga posjećuje u bolnici gdje ovaj na kraju i umire:

“Odjednom sam vidio da je zatvorio oči. Kapci su mu upali. [...] Iznenada sam ga zgrabio za glavu s obje ruke, podigao je s jastuka i čvrsto ga poljubio u usta. Odjednom sam osjetio mlaz te ružičaste pjene među usnama. Kušao sam njegovu krv.” (Wolkers 1974:387-388)⁸⁴.

Ovaj događaj je na određeni način poznat iz ranijih Wolkersovih djela, jer se ponovno pojavljuje motiv bolnice i umirućeg lika, iako se ovdje radi o najboljem prijatelju, a ne o bratu i samo je korak prema potpunoj samoći glavnog lika. Na samom kraju romana umire i Lien, nakon što je s njome obnovio vezu i ona ostala trudna. Ubit će je Van Oosten, a Griffioen je zatekne mrtvu:

“Najprije ju je upućao u trbuh, a onda i blizu srca. Pokrio sam ju plahtom i odjednom se bacio na krevet udarajući rukama oko nje. Pritisnuo sam svoja usta na njezina i poljubio joj hladne, ljubičaste usne sa svom žestinom moje tuge i milovao je jezikom

⁸³ “[...] heb ik de indruk dat Jan Wolkers zichzelf in dit boek plagieert en op de lauweren rust van *Turks Fruit*, waar dat gevoel van authenticiteit geen letter afwezig was.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁸⁴ “Ik zag ineens dat hij zijn ogen gesloten had. Zijn oogleden waren ingevallen. [...] Maar ineens greep ik zijn hoofd vast met allebei mijn handen en tilde het op uit het kussen en zoende hem heftig op zijn mond. Plotseling voelde ik een golfje van dat roze schuim tussen mijn lippen lopen. Ik proefde zijn bloed.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

po zubima. U potpunosti sam ju okusio i okusio sam smrt.” (Wolkers 1974:430)⁸⁵.

3.9. Smrt oca i majke

Iako sam se najviše fokusirala na Wolkersova ranija djela, odlučila sam u svoj rad uvrstiti i roman *De doodshoofdvliinder* (*Noćni leptir mrtvačka glava*) iz kasnijeg perioda i time zaokružiti priču o smrti u Wolkersovim djelima jer je primarni fokus na smrti njegova oca i osjećajima koji se javljaju. Radnja romana odvija se u samo pet dana, od ponedjeljka do petka. Autobiografski element ovog romana je neupitan, glavni lik je pedesetogodišnji Paul, što se poklapa s Wolkersovom dobi u vrijeme kada je roman pisan. Na početku romana Paula zove sestra Anna kako bi ga obavijestila da je njihov otac na samrti. Dakle, otac umire na samom početku, a zatim pratimo događaje do njegovog sprovoda, uglavnom se sastoji od opisa svakodnevnih aktivnosti glavnog lika, njegovih razmišljanja i snova. Paul kreće prema kući roditelja, međutim zakasnio je i otac je do tada već umro. Nekoliko puta se spominje da je otac izgledao spokojno, npr. kada Paulu majka govori: “Možeš vidjeti da se uopće nije borio [...] Izgleda tako mirno. Baš kao da spava” (2010: 61)⁸⁶. Paul to povezuje s očevom vjerom u Boga, provodni motiv i u brojnim ranijim Wolkersovim djelima, baš kao i poljuljan odnos s ocem zbog neslaganja po tom pitanju. Paula to navodi na sjećanja na ujaka Hendrika, što je još jedan ponavljajući motiv iz Wolkersova opusa, i zanimljivo, dok se nekim likovima imena mijenjaju u različitim romanima, ujak se uvijek zove Hendrik: “Tada sam pomislio na njegovog brata Hendrika. Taj nije ni u što vjerovao. To lice je bilo strašno. U životu to neću zaboraviti. Izgledalo je kao da u lijesu leži vrag.” (2010: 61)⁸⁷. Osim karakterističnog crnog humora, dobivamo uvid u anksioznost pri pomisli na smrt koja muči Wolkersa, posebno u nedostatku vjere u smisao nakon smrti. Očeva smrt još jednom navodi protagonista na sjećanje na preminulog brata: “Provezao se pored groblja, nevidljivog u magli, gdje će njegov

⁸⁵ “Hij had haar eerst door haar buik geschoten en toen vlak bij door haar hart. Ik deed het laken weer over haar heen en liet me toen ineens naast haar op het bed vallen terwijl ik mijn armen om haar heen sloeg. Ik drukte mijn mond op de hare en zoende haar koude paarsige lippen met al de woestheid van mijn verdriet en strelde met mijn tong over haar tanden. Ik proefde haar helemaal en ik proefde de dood.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁸⁶ “Je kan zien dat hij helemaal geen strijd gehad heeft [...] Hij ligt er zo vredig bij. Net of hij ligt te slapen.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁸⁷ “Als ik dan aan zijn broer Hendrik denk. Die had helemaal geen geloof of niets. Dat was een vreselijk gezicht. Dat vergeet ik van mijn leven niet meer. Het was net of de duivel in de kist lag.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

otac za par dana biti pokopan. Iznad njegovog najstarijeg brata Huga i njegove najmlađe sestre koji su za rata umrli od difterije.” (2010:45-46)⁸⁸. “Da moj otac nije bio protiv cijepljenja [...] Hugo ne bi umro od difterije, mislio je. Kvragu.” (2010:76)⁸⁹.

Iako više fokusiran na očevu smrt, Wolkers je kasnije obradio i majčinu u romanu *De junival (Lipanjski pad)*. Pomalo bizarno, to je roman prvenstveno o smrti Wolkersove mačke pri čemu je opet stalno prisutan motiv propadanja. “Pripovjedač pridaje puno pažnje sporom propadanju svog kućnog ljubimca. I kad Voske umre od starosti, ne može smoći snage da je pokopa u zemlju” (Vermeiren 1998:38)⁹⁰. Majka umire u trenutku dok glavni lik još uvijek tuguje za mačkom, pa za majkom može žalovati puno kasnije. Mogli bismo pretpostaviti da se radi o šoku jer je majčina smrt ‘posljednja’, umire nakon oca te dodatno potvrđuje gorku činjenicu da svi umiru i nestaju. Međutim, u Wolkersovim djelima “obožavani brat i strogi otac su dominantne figure opusa. Majka ima tek sporednu ulogu, baš kao i ostali ženski likovi kojima su dodijeljene stereotipne uloge kurve, omražene sestre ili naivne djevojčice. Wolkersov svijet je svijet muškaraca” (Heynders 2004:21)⁹¹.

4. Zaključak

Pretpostavka je da se ‘o smrti, iako je ona prisutna u svim segmentima naših života, govori nevoljko i fragmentarno, kako u književnosti i umjetnosti, tako i u svakodnevicu, ona je nešto od čega i umjetnici zaziru’ (Korbler 2016). Međutim, čini se da to ipak nije slučaj. Mnogi umjetnici, u prvom redu književnici, bavili su se temom smrti i srodnim egzistencijalnim ili religijskim pitanjima. Smrt u današnje doba sve više ulazi u sferu privatnog, pa se posljedično čovjek osjeća usamljenim u

⁸⁸ “Hij reed langs het kerkhof, onzichtbaar in de mist, waar zijn vader over een paar dagen begraven zou worden. Boven op zijn oudste broer Hugo en zijn jongste zusje die in de oorlog aan difterie gestorven waren.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁸⁹ “Als mijn vader niet tegen inenting was geweest omdat de hemelse vader zelfs geen mus zonder zijn wil laat vallen, was Hugo niet aan difterie gestorven, dacht hij. Godverdomme.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

⁹⁰ “Veel aandacht besteedt de verteller aan de langzame aftakeling van zijn huisdier. En wanneer Voske uitgeput door ouderdom sterft, kan hij het niet over zijn hart verkrijgen haar in de grond te stoppen.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/anbe001lexi01_01/lv1w00678.php

⁹¹ “De bewonderde broer en de strenge vader zijn in de constellatie de dominante figuren. De moeder is slechts een bijfiguur, net als alle andere vrouwfiguren die stereotype rollen krijgen van hoer, gehate zus of naïef meisje. Wolkers' wereld is een mannenwereld.” (s nizozemskog prevela Dora Bednjanec)

https://www.dbnl.org/tekst/_lit003200401_01/_lit003200401_01_0063.php

svom žalovanju. “Nestanak religijskih praksi i ubrzanje sekularizacije rezultirali su eliminacijom rituala koji su mogli uključiti ljude u eshatološki diskurs” (Kaczmarek 2015:26)⁹². Tu književnost može biti od pomoći, kako za autora tako i za čitatelja koji se poistovjećuje s pročitanim. Jan Wolkers je pisao o vlastitim doživljajima svijeta i to mu je donijelo veliku popularnost među čitateljima. Tema smrti u njegovim romanima je sveprisutna i važna, a njoj pristupa realistički i s dozom crnog humora, u skladu s reputacijom kontroverznog pisca, koju je dobio u doba u kojem je stvarao.

Wolkers je o smrti često razmišljao, a njome se bavio i ‘profesionalno’, to je tema koja ga je snažno okupirala, što je pokušao opravdati svojim strogim religioznim odgojem i razočaranjem koje je nastupilo nakon što se odmetnuo od njega. Takva nemogućnost nošenja sa smrću u nedostatku smisla i racionalizacije aktualnija je danas nego ikad, ali je sâm proces već počeo u doba kada je Wolkers postao slavan. Polazeći od vlastite melankolije, on je djelovao ne čekajući vječnost te iza sebe ostavio bogat opus kojim je uspio zamrznuti vrijeme.

Bio je vrlo produktivan pisac, a njegov život i rad isprepleteni su na mnogim razinama pa je gotovo nemoguće pisati o njegovim djelima bez uvida u privatni život. Stoga sam se u ovom radu fokusirala na oboje. Mnogi opisi smrti u Wolkersovim djelima temeljeni su na stvarnom životu, pa možemo zaključiti da u njegovim romanima svjedočimo autorovoj potrazi za zaključkom, utjehom ili odgovorima na egzistencijalna pitanja. Smrt za sobom povlači dvije druge teme, a to su (fizičko) propadanje i vjera, odnosno njezin nedostatak. Zato bismo za Wolkersa mogli reći da je nihilist, iako njegova djela nisu samo depresivna. Dapače, često postoji kontrast između smrti i životnosti, koja se manifestira u opisima seksa, ljubavi ili prirode.

⁹² “The disappearance of religious practices and the acceleration of secularization have also resulted in elimination of rituals which might have involved people in eschatological discourse.” (s engleskog prevela Dora Bednjaneć)

5. Literatura

Primarna literatura

1. Wolkers, Jan. 1963. *Een roos van vlees*. Amsterdam: Meulenhoff.
2. Wolkers, Jan. 1964. *Kort Amerikaans*. Amsterdam: Meulenhoff.
3. Wolkers, Jan. 1974. *De walgvogel*. Amsterdam: Meulenhoff.
4. Wolkers, Jan. 1994. *Terug naar Oegstgeest*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
5. Wolkers, Jan. 2010. *De doodshoofdv�inder*. Amsterdam: De Bezige Bij.
6. Wolkers, Jan. 2013. *Rahatlokum*. Prev. G. Ulrich. Zagreb: AGM.

Sekundarna literatura

1. Anbeek, Ton. 1993. 'Over Een roos van vlees'. U *Lexicon van Literaire Werken*, ur. Ton Anbeek, Jaap Goedegebuure i Bart Vervaeck. Groningen: Wolters-Noordhoff, 17-24.
2. Bibby, Andrew. 2015. 'Death and Democracy in American Realism'. U *Death Representations in Literature*, ur. Adriana Teodorescu. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 138-156.
3. Berg, van den, Guido. 2018. 'De dood, sex en de bijbel: Jan Wolkers, een nationaal brok levenslust'. *Voertaal*, 1. ožujka.
<https://voertaal.nu/de-dood-sex-en-de-bijbel-jan-wolkers-een-nationaal-brok-levenslust/> (pristup 16.9.2019.).
4. Blom, Onno. 2008. *Zo ist het genoeg: het laatste jaar van Jan Wolkers*. Amsterdam: De Bezige Bij.
5. Blom, Onno. 2010. 'Olga, c'est moi'. *NRC*, 24. travnja.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2010/04/24/olga-cest-moi-11881512-a431976> (pristup 17.9.2019.).
6. Blom, Onno. 2016. 'Wolkers' verongelukte dochtertje bleef hem altijd achtervolgen'. *De Volkskrant*, 2. ožujka.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wolkers-verongelukte-dochtertje-bleef-hem-altijd-achtervolgen~b16a112a/> (pristup 16.9.2019.).

7. Blom, Onno. 2017. 'Proloog'. U *Het litteken van de dood: De biografie van Jan Wolkers*. Amsterdam: De bezige bij, 13-24.
8. Boomsma, Graa. 1989. 'Over Turks fruit'. U *Lexicon van Literaire Werken*, ur. Ton Anbeek, Jaap Goedegebuure i Bart Vervaeck. Groningen: Wolters-Noordhoff.
9. Bousset, Hugo. 1975. 'De walgvogel'. *Ons Erfdeel*, 18/577-580.
10. Brems, Hugo. 2016. *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Bert Bakker.
11. Boef, den, August Hans. 1990. 'Over Terug naar Oegstgeest'. U *Lexicon van Literaire Werken*, ur. Ton Anbeek, Jaap Goedegebuure i Bart Vervaeck. Groningen: Wolters-Noordhoff, 5-16.
12. Bork, van, G.J. i P.J. Verkruijsse. 1985. 'Wolkers, Jan (Hendrik)'. U *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden*. Weesp: De Haan, 659-660.
13. ETTY, Elsbeth. 2017. 'De mens en de mythe: Voor Jan Wolkers waren vrouwen romanmateriaal'. *De Groene Amsterdammer*, nr. 44, 1. studenog.
14. Giphart, Ronald. 'Wie was Jan Wolkers?'. *NPO Focus*.
<https://npofocus.nl/artikel/7532/wie-was-jan-wolkers> (pristup 17.9.2019.).
15. Hakola, Outi i Sari Kivistö. 2014. *Death in Literature*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
16. Heynders, Odile. 2004. 'Terug naar *Terug naar Oegstgeest*: Het vroege werk van Jan Wolkers'. *Literatuur*, jaargang 21.
17. 'Jan Wolkers bezweerde de dood door hem te bespotten'. 2007. *Trouw*, 19. listopada.
<https://www.trouw.nl/nieuws/jan-wolkers-bezweerde-de-dood-door-hem-te-bespotten~bdac732f/> (pristup 4.5.2020.).
18. Kaczmarek, Agnieszka. 2015. 'Writing in the shadow of death' U *Death Representations in Literature*, ur. Adriana Teodorescu. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 24-41.
19. Korbler, Iva. 2016. 'Motivi smrti kao značajna inspiracija umjetnicima'. *Nacional*, 19. rujna. 2016.
20. Kundu, Devaleena. 2015. 'The paradox of mortality: Death and perpetual denial'. U *Death Representations in Literature*, ur. Adriana Teodorescu. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 8-23.

21. Laar, van, Nora. 2004. 'Over Kort Amerikaans'. U *Lexicon van Literaire Werken*, ur. Ton Anbeek, Jaap Goedegebuure i Bart Vervaeck. Groningen: Wolters-Noordhoff, 63-73.
22. Lange, de, Henny. 2018. 'Elf jaar na zijn dood is er een plek voor Jan Wolkers'. *Trouw*, 19. listopada.
<https://www.trouw.nl/nieuws/elf-jaar-na-zijn-dood-is-er-een-plek-voor-jan-wolkers-nalatenschap~b925612e/>
23. Moll, Maarten. '50 jaar Turks fruit: 'Vóór Wolkers werd in romans niet gelikt'. *Het Parool*, 6. studenog.
<https://www.parool.nl/nieuws/50-jaar-turks-fruit-voor-wolkers-werd-in-romans-niet-gelikt~b435e11a/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (pristup 6.9.2020.)
24. Salverda, Murk i Erna Staal. 2009. *Tijd bestaat niet. Leven en werk van Jan Wolkers*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schouten, Rob. 2017. 'Seks en dood, het leven van Jan Wolkers'. *Trouw*, 20. listopada.
<https://www.trouw.nl/cultuur-media/seks-en-dood-het-leven-van-jan-wolkers~b36385f8/> (pristup 17.9.2019.).
25. Teodorescu, Adriana. 2015. 'Is literature a slap in the face of death?'. U *Death Representations in Literature*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 1-5.
26. Velzen, van, Joost. 2012. 'Durven lezen over de dood'. *Trouw*, 9.svibnja.
<https://www.trouw.nl/nieuws/durven-lezen-over-de-dood~b824b37b/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (pristup 3.5.2020.)
27. Vermeiren, Koen. 1998. 'Over De junival'. U *Lexicon van Literaire Werken*, ur. Ton Anbeek, Jaap Goedegebuure i Bart Vervaeck. Groningen: Wolters-Noordhoff, 37-45.
28. Vermeiren, Koen. 1999. 'Over Horrible Tango'. U *Lexicon van Literaire Werken*, ur. Ton Anbeek, Jaap Goedegebuure i Bart Vervaeck. Groningen: Wolters-Noordhoff, 43-52.
29. 'Wolkers leefde om de dood te verpulveren'. 2017. *Universiteit Leiden*, 17. listopada.
<https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2017/10/wolkers-leefde-om-de-dood-te-verpulveren> (pristup 13. 9. 2019.).